

การพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

Development of Indicators of Sufficiency Way of Life for Community Leaders

in the Agricultural and Industrial Societies

ศรวณีย์ กิจเดช¹ วีรฉัตร สุบุญ² และ ณัฐฤกษ์ ธาระวานิช³

Satawanee Kitdet¹ Weerachat Soopanyo² and Natalak Taravanich³

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม โดยมีขั้นตอนการวิจัย 3 ขั้นตอน คือ 1) การสังเคราะห์เอกสารเพื่อร่างตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนเพื่อนำผลการสังเคราะห์สรุปเป็นประเด็นเพื่อการสัมภาษณ์เชิงลึก 2) การพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาวิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม โดยใช้แบบสัมภาษณ์กับผู้ให้ข้อมูลที่เป็นที่ยอมรับและเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตัวตามวิถีพอเพียง 3) การตรวจสอบตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน โดยใช้เครื่องมือประเภทแบบสัมภาษณ์ เสนอผู้ทรงคุณวุฒิกลุ่มผู้เกี่ยวข้องในการเสริมสร้างวิถีชีวิตพอเพียง และการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียน 5 คน ผลการวิจัย พบว่า การสังเคราะห์เอกสารเพื่อร่างตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนเป็นตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรมและการตรวจสอบตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน แสดงให้เห็นว่ามีจำนวน 8 ด้าน 21 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 1) การปฏิบัติตนในทางสายกลาง 2) การดำรงชีวิตอย่างพอประมาณ 3) การมีความมั่นคงในการดำรงชีวิต 4) การพึ่งตนเองได้ 5) การดำรงชีวิตตามแนวทางของสังคมไทย 6) การรู้จักใช้ทรัพยากรประกอบด้วย 7) การมีความสามารถในการใช้ความรู้อย่างมีเหตุผล 8) การปรับตัวอย่างมีความสุข

คำสำคัญ : ตัวบ่งชี้, วิถีชีวิตพอเพียง, ผู้นำชุมชน, สังคมเกษตรอุตสาหกรรม

Article Info: Received 22 October, 2018; Received in revised form 21 April, 2021; Accepted 20 May, 2021

¹ นิสิตศึกษานิเทศ สาขาวิชาการศึกษานอกระบบโรงเรียน ภาควิชาการศึกษาตลอดชีวิต คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อีเมล : saraouy@gmail.com

Ph.D. Candidate in Non-Formal Education Division, Department of Lifelong Education, Faculty of Education, Chulalongkorn University

Email: saraouy@gmail.com

² อาจารย์ประจำสาขาวิชาการศึกษานอกระบบโรงเรียน ภาควิชาการศึกษาตลอดชีวิต คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อีเมล : weerachat.s@chula.ac.th

Lecturer in Non-Formal Education Division, Department of Lifelong Education, Faculty of Education, Chulalongkorn University

Email: weerachat.s@chula.ac.th

³ อาจารย์ประจำสาขาวิชาการศึกษานอกระบบโรงเรียน ภาควิชาการศึกษาตลอดชีวิต คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อีเมล : drpaw@hotmail.com

Lecturer in Non-Formal Education Division, Department of Lifelong Education, Faculty of Education, Chulalongkorn University

Email: drpaw@hotmail.com

Abstract

This research had the objective to develop indicators for sufficiency living for community leaders in agricultural and industrial societies. The research was conducted in three steps, first with a documentary synthesis to outline the indicators of sufficiency living for community leaders, then by conducting interviews with five qualified resource persons and content grouping to determine the indicators of sufficiency living for community leaders, and finally to develop indicators of sufficiency living for community leaders by evaluating the indicators from the five persons concerned. From the research, eight aspects with 21 indicators of sufficiency living for community leaders were found, namely: 1) Living according to the middle path; 2) Sufficiency living; 3) Life security; 4) Self-dependence; 5) Living according to the way of Thai society; 6) Knowing how to use resources efficiently; 7) Being able to logically use knowledge; and 8) Satisfactory self-adaptation.

Keywords: indicators, sufficiency way of life, community leaders, agricultural and industrial societies

บทนำ

ในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมาคงปฏิเสธไม่ได้ว่า การพัฒนาประเทศของไทยมุ่งเน้นไปที่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมด้านอุตสาหกรรม ในปี พ.ศ. 2555 กรมโรงงานอุตสาหกรรมได้สรุปยอดโรงงานอุตสาหกรรมที่ได้รับอนุญาตให้ประกอบกิจการในประเทศไทยไว้ที่ 354 โรง เงินลงทุน 7,039.61 ล้านบาท (กรมโรงงานอุตสาหกรรม, 2555) ซึ่งการขออนุญาตประกอบกิจการโรงงานอุตสาหกรรมดังกล่าวกระจายไปทุกจังหวัดทั่วประเทศ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเป็นอย่างมาก พื้นที่การเกษตรของไทย ถูกกว้านซื้อเพื่อนำไปสร้างเป็นโรงงานอุตสาหกรรม สังคมเกษตรกรรมแบบไทยเดิม ถูกผสมผสานด้วยสังคมอุตสาหกรรม ผลที่ตามมาคือทั้งด้านบวกและด้านลบดังที่ คำณวน นวลสนอง (2541) ศึกษาวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไป อันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมสู่สังคมอุตสาหกรรมในภาคใต้ โดยศึกษากรณีจังหวัดสงขลา พบว่า วิถีชีวิตที่เกิดการเปลี่ยนแปลงเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้เกิดผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในชุมชนทั้งทางบวกและทางลบ ผลกระทบในด้านบวก ได้แก่ การมีรายได้เพิ่มขึ้น และแก้ไขปัญหาการว่างงานของประชาชนภายในจังหวัด ผลกระทบในด้านลบ ได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม เกิดความสับสนทางสังคม ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้ระหว่างกลุ่มคนภายในจังหวัดมีแนวโน้มสูงขึ้น และมีความเป็นวัตถุนิยมมากขึ้น

นอกจากปัญหาดังกล่าวแล้ว ยังพบปัญหาพฤติกรรมการพึ่งพาการเงินด้วยการกู้ยืมเงินจากสถาบันการเงินเพิ่มมากขึ้น นิยมใช้บัตรเครดิตเพิ่มมากขึ้น ทำให้คนไทยเป็นหนี้เพิ่มขึ้น จากข้อมูลผลสำรวจสถานภาพหนี้ภาคครัวเรือน ของศูนย์พยากรณ์เศรษฐกิจและธุรกิจ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย (อ้างถึงใน ชูลีพร บุตรโคตร, 2555) ที่สำรวจไว้ล่าสุดช่วงปลายเดือนมีนาคม 2555 ที่ผ่านมา ระบุให้เห็นชัดเจนว่า การเป็นหนี้ของภาคครัวเรือนในปี 2555 เมื่อเทียบกับปี 2554 มีอัตราเฉลี่ยเพิ่มสูงขึ้น พบว่าจำนวนเฉลี่ยของครัวเรือนและการผ่อนชำระในปี 2555 มูลค่าหนี้เฉลี่ย ตกอยู่ที่ 168,517.16 บาทต่อคน ในขณะที่ในปี 2554 มูลค่าหนี้เฉลี่ยของคนไทยตกอยู่ราว 159,432.23 บาท

อภิชัย พันธเสน (2549) กล่าวว่า ในปี พ.ศ. 2540 ประเทศไทยได้ประสบปัญหาวิกฤติทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรง จนเกิดผลกระทบทั่วทั้งประเทศ ได้อธิบาย พระราชทานพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2540 เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของประชาชน ในสภาวะที่ประเทศประสบปัญหาวิกฤต

ทางเศรษฐกิจ เศรษฐกิจพอเพียงเป็นทั้งวิธีการในการประกอบอาชีพและดำรงชีวิต แต่ความลึกซึ้งของเศรษฐกิจพอเพียงอยู่ที่การเป็นวิถีในการดำรงชีวิตที่จะนำไปสู่ชีวิตที่มีความทุกข์ลดน้อยลงหรืออีกนัยหนึ่งก็คือ ชีวิตที่มีความสุขเพิ่มมากขึ้น ดังนั้นแสดงให้เห็นว่า เศรษฐกิจพอเพียงจึงเป็นทั้งวิธีและวิถีในการดำเนินชีวิต นอกจากนั้น ชัยยศ เดชสุระ และ อรุณี หงษ์ศิริวัฒน์ (2558) ได้ทำการวิจัยเรื่อง การพัฒนาโปรแกรมโดยการน้อมนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และหลักพุทธธรรมไตรสิกขา เพื่อสร้างเสริมจิตสำนึกและนักศึกษาปริญญาบัณฑิต โดยประยุกต์ใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้กับนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา จำนวน 30 คน เป็นเวลา 8 วัน พบว่า ระดับพฤติกรรมจิตสำนึกของนักศึกษาในภาพรวมสูงกว่าก่อนเข้าร่วมกิจกรรมการเรียนรู้ การศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องจึงสะท้อนให้เห็นว่าการเสริมสร้างวิถีชีวิตพอเพียงจึงเป็นเรื่องที่ควรได้รับการสนับสนุนและส่งเสริมให้เกิดมีขึ้นเพื่อช่วยแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน และสังคม ซึ่งหากผู้นำชุมชนที่ถือว่าเป็นบุคคลสำคัญในการเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตแก่คนในชุมชนมีคุณลักษณะที่บ่งชี้ระบุชัดเจน ผู้วิจัยมีความสนใจทำวิจัยเพื่อเสริมสร้างวิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม โดยผู้วิจัยจะทำการพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรมเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติของผู้บริหารชุมชนเพื่อให้เห็นลักษณะวิถีพอเพียงที่ชัดเจนมากขึ้นเพื่อเป็นต้นแบบแก่คนในชุมชนต่อไป

วัตถุประสงค์

เพื่อพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

วิธีการวิจัย

การพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม ประกอบด้วยกระบวนการในการวิจัย 4 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาเอกสาร บทความวิชาการ หนังสือ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดวิถีชีวิตพอเพียง ระหว่างปี พ.ศ. 2545-2555 และสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้โดยพิจารณาให้ตรงตามกรอบแนวคิดในการศึกษาเอกสาร โดยใช้แบบสังเคราะห์เอกสาร

ขั้นตอนที่ 2 นำข้อมูลที่ได้ไปพัฒนาแบบสัมภาษณ์เชิงลึกอย่างมีโครงสร้าง และสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านการพัฒนาวิถีชีวิตพอเพียง เพื่อศึกษาเกี่ยวกับตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม โดยใช้การเลือกตัวอย่างแบบเจาะจง (purposive sampling) คัดเลือกผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 5 คน มีเกณฑ์การคัดเลือก ดังนี้

1. ทำงานเกี่ยวข้องกับการเสริมสร้างวิถีพอเพียง
2. เป็นที่ยอมรับและเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตัวตามวิถีพอเพียง
3. มีความเต็มใจในการเข้าร่วมวิจัย

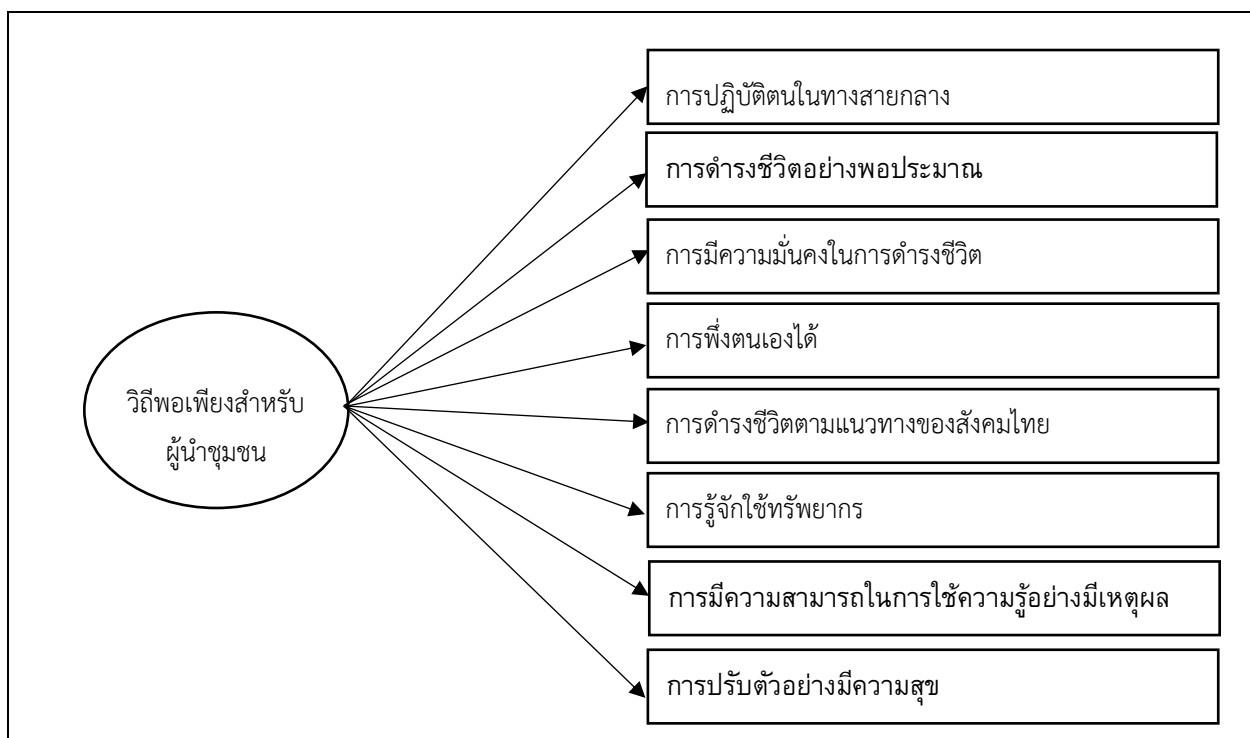
การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยนำข้อมูลเชิงคุณภาพพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม โดยการวิเคราะห์และสังเคราะห์ผลการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ เพื่อนำมากำหนดเป็นตัวบ่งชี้ ด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) และการจัดกลุ่ม

ขั้นตอนที่ 3 ตรวจสอบตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน ดำเนินการตามกระบวนการตรวจสอบตัวบ่งชี้ โดยให้ผู้เกี่ยวข้องทั้ง 5 ท่าน ตรวจสอบความตรงด้านเนื้อหา (content validity) โดยใช้ดัชนีความสอดคล้องระหว่างประเด็นที่ศึกษากับวัตถุประสงค์ (Item-objective Congruency Index: IOC) พบว่า ค่าของดัชนีมีค่าเท่ากับ 0.75 ถือว่าแบบประเมินตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียง มีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย ผู้วิจัยปรับปรุงตามข้อเสนอแนะของผู้ทรงคุณวุฒิแล้วสร้างเป็นแบบประเมินฉบับสมบูรณ์

ภาพ 1

กรอบแนวคิดการวิจัย

ผลการวิจัย

ผลการสังเคราะห์เอกสารเพื่อร่างตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน

การสังเคราะห์เอกสารเพื่อร่างตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนจากการสังเคราะห์เอกสาร บทความวิชาการ หนังสือ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดวิถีชีวิตพอเพียง ระหว่างปี พ.ศ. 2545-2555 พบเอกสารที่เกี่ยวข้อง 6 ฉบับ คณะอนุกรรมการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง (2549) พระเทพโสภณ (2544) วิวัฒน์ ศัลยกำธร (2554) สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการ เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2545) สำนักงานส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชุมชน (2555) และ อภิชัย พันธเสน (2549) แสดงให้เห็นตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน ได้ตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน 8 ด้าน ประกอบไปด้วย 1) การปฏิบัติตนในทางสายกลาง 2) การดำรงชีวิตอย่างพอประมาณ 3) การมีความมั่นคงในการดำรงชีวิต 4) การพึ่งตนเองได้ 5) การดำรงชีวิตตามแนวทางของสังคมไทย 6) การรู้จักใช้ทรัพยากร 7) การมีความสามารถในการใช้ความรู้อย่างมีเหตุผล 8) การปรับตัวอย่างมีความสุข

มีความสุขจากการสังเคราะห์เอกสารจึงได้ร่วมนำบทชีวิตรีขิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนเพื่อนำไปสร้างแบบ สอบถามเชิงลึกเพื่อการพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาชีวิตรีขิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรมในลำดับต่อไป

การพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาชีวิตรีขิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

ตาราง 1

ตัวอย่างข้อความการพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาชีวิตรีขิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

ตัวบ่งชี้จากการสัมภาษณ์	ตัวอย่างข้อความ
1. การปฏิบัติตนในทางสายกลาง	
1.1 ปฏิบัติตนตามความเหมาะสม ความพอดีเป็นสำคัญ	“ผู้นำชุมชนควรปฏิบัติตนตามความเหมาะสมมีความพอดีมีความสำรวมระวังในพฤติกรรมของตนให้อยู่ในความพอดีระมัดระวังการใช้คำพูดและปฏิบัติตนให้ได้อย่างสม่ำเสมอ” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 1) “พฤติกรรมผู้นำชุมชนที่เหมาะสมในการดำเนินชีวิตจะต้องเป็นคนที่เรียบง่าย มีความพอคิรู้จักประเมินตนเองได้ ดำเนินชีวิตด้วยความรู้ความสามารถประกอบอาชีพด้วยความสุจริต มีคุณธรรมปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์ต่อตนเองครอบครัว และสังคม” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 2)
1.2 ดำรงชีวิตรอง่าย	“ผู้นำชุมชนควรยึดหลักทางสายกลางในการดำรงชีวิตเป็นลำดับแรก เศรษฐกิจพอเพียงจะเริ่มต้นจากการถามใจตนเอง ถ้าใจตนเองบอกว่าทุกสิ่งก็ทำให้ใจไม่รู้จักคำว่าพอ อันดับต่อมาต้องรู้จักพึ่งพาตนเอง รู้จักแบ่งปันและประกอบอาชีพสุจริต” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3) “ผู้นำชุมชน ควรเป็นผู้มีทักษะชีวิตที่จำเป็นคือการกั้นการอยู่การดำรงชีวิตที่เรียบง่ายพอเพียงสามารถพึ่งพาตนเองได้” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 4)
2. การดำรงชีวิตรอง่ายพอประมาณ	
2.1 ปฏิบัติตนโดยคำนึงถึงความพอดีไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไป	“หลักธรรมที่ผู้นำชุมชนควรยึดปฏิบัติต้องพึ่งพาตนเองได้เดินสายกลางให้ทานรู้จักแบ่งปัน มีสมาธิอาชีพ ผู้นำชุมชนที่สามารถปฏิบัติตนได้ตามหลักธรรมดังกล่าวจะเป็นแบบอย่างที่ดีในการดำรงตนให้อยู่ในความพอดีได้” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3) “ผู้นำชุมชนควรปฏิบัติตนเป็นผู้มีคุณธรรม จริยธรรมตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงคือ ความมีเหตุมีผลและความพอประมาณนั้นสามารถนำไปสู่ภาวะการดำรงตนอยู่ในระดับพออยู่พอกินและสามารถพึ่งพาตนเองได้” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 5)

ตาราง 1 (ต่อ)

ตัวอย่างข้อความการพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาวิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

ตัวบ่งชี้จากการสัมภาษณ์	ตัวอย่างข้อความ
2.2 ผลิตและบริโภคตามกำลัง	“ผู้นำชุมชนต้องพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจอย่างไม่ฝืดเคือง ไม่พึ่งพิงไม่รบกวนคนอื่น การพึ่งพาตนเองได้ในทางเศรษฐกิจจะเป็นฐานที่ติดตนเองจะไม่ต้องกังวลใจ ทำให้ปฏิบัติหน้าที่ผู้นำได้อย่างมีประสิทธิภาพ ผู้นำไม่ควรมีหนี้สินควรมีการนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้กับชีวิตตนเองอย่างจริงจัง” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 1) “ผู้นำชุมชนควรเป็นผู้ผลิตและบริโภคในระดับที่เหมาะสมไม่ก่อให้เกิดหนี้เกินฐานะ และรายได้ของตนเองทั้งในปัจจุบันและในอนาคต” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 5)
3. การมีความมั่นคงในการดำรงชีวิต	
3.1 ปฏิบัติตนด้วยการดำรงชีวิตอย่างเป็นปกติ	“ผู้นำชุมชนมีพร้อมทั้งทรัพย์สินเงินทองความเป็นอยู่มีครอบครัวที่ดีไม่มีความเดือดร้อนในทุก ๆ ด้านจึงจะสามารถปฏิบัติตัวเป็นอยู่อย่างมีความสุข” (ผู้ให้ ข้อมูลรายที่ 2) “ครอบครัวและชุมชนเปรียบเสมือนบ้านมั่นคงได้ต้องมีเสาเข็มที่แข็งแรงเสาเข็มที่แข็งแรงในทางเศรษฐกิจพอเพียงมีอยู่ 3 ต้น คือ พอกิน พออยู่ พอใช้ ถ้าผู้นำชุมชนสามารถเป็นปฏิบัติตนให้เป็นผู้ดำรงชีวิตอย่างพอกิน พออยู่ พอใช้ สำหรับตนเองได้ย่อมเป็นเสาหลักที่สำคัญของชุมชนได้เป็นอย่างดี” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3)
3.2 เลี้ยงชีพ และครอบครัวได้อย่างยั่งยืน	“ผู้นำชุมชน เป็นผู้ประกอบสัมมาอาชีพด้วยความซื่อสัตย์ สุจริตมีรายได้สามารถเลี้ยงชีพและครอบครัวได้ รวมทั้งรู้จักออมเพื่อการดำเนินชีวิตที่ดีในอนาคต มักมองการณ์ไกลพร้อมทั้งเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 2) “ผู้นำชุมชนต้องคำนึงตลอดเวลาว่า ชีวิตเรา ชุมชนเรา ต้องให้ดีต้องรู้จักพอดี เลี้ยงชีพโดยสุจริตไม่ฟุ้งเฟ้อไม่เป็นหนี้เกินตัว” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3)
4. การพึ่งตนเองได้	
4.1 มีความเป็นตัวของตัวเอง	“ผู้นำชุมชนมักมีความเชื่อมั่นในตนเอง เป็นตัวของตัวเอง มีเหตุผล มีความอดทนต่อการวิพากษ์วิจารณ์ใจกว้างรับฟังความคิดเห็นผู้อื่นใช้ข้อมูลความรู้ และปัญญาในการทำงาน ดังกล่าวควรจะเป็นลักษณะสำคัญทำให้เป็นที่ยอมรับของคนในชุมชนเป็นแบบอย่างที่ดี” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 2)

ตาราง 1 (ต่อ)

ตัวอย่างข้อความการพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาวิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

ตัวบ่งชี้จากการสัมภาษณ์	ตัวอย่างข้อความ
4.1 ความเป็นตัวของตัวเอง (ต่อ)	“ผู้นำชุมชนต้องเป็นผู้รู้จักตนเองรู้จักดูใจตนเองถ้าเกิดทุกข์ต้องรู้จักวิธีการดับทุกข์ ความเป็นตัวของตัวเอง ในการแสวงหาแนวทางแก้ปัญหาด้วยตนเอง” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3)
4.2 ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น	“ผู้นำชุมชนต้องเป็นที่พึ่งพาได้เพื่อจะเป็นที่พึ่งของคนอื่นต่อไป” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3) “ผู้นำชุมชนต้องเป็นผู้มีจิตใจเข้มแข็งยึดมั่นในแนวทางที่ถูกต้องดีงาม ใช้ชีวิตอย่างพอเพียง ไม่เบียดเบียนมนุษย์และไม่เบียดเบียนธรรมชาติ” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 4)
4.3 มีจิตใจเข้มแข็ง	“ผู้นำชุมชนเป็นผู้มีจิตใจที่เข้มแข็ง คือเป็นผู้ที่ตื่นอยู่ตลอดเวลา เป็นผู้มีความประพฤติตนได้ถูกต้องเหมาะสมตลอดเวลา” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 1) “ผู้นำชุมชนต้องสามารถควบคุมพฤติกรรมของตนเองที่ปรากฏออกมาภายนอกได้ คือ มีความสามารถในการพึ่งพาตนเองโดยไม่มีหนี้ไม่เสี่ยงไปข้องเกี่ยวกับอบายมุข” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 5)
5. การดำรงชีวิตตามแนวทางของสังคมไทย	
5.1 มีความเมตตากรุณา	“หลักการเศรษฐกิจพอเพียงมุ่งเน้นเรื่องคุณธรรมในคน ผู้นำชุมชนต้องเป็นแบบอย่างของผู้มีคุณธรรม เป็นคนดี มีความเมตตากรุณา มีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 4)
5.2 มีความ پاکเพียร	“ผู้นำชุมชนต้องมีสติและปัญญา เนื่องจากปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมุ่งเน้นเรื่องสติและปัญญา การมีปัญญาที่กำกับด้วยสติจะทำให้เกิดคุณธรรม คือ ความซื่อสัตย์สุจริต ขยัน อดทน และ โอบอ้อมอารี หรือมีความเมตตากรุณามุทิตา ส่วนของอุเบกขา คือ สติปัญญาที่กำกับให้มีพร้อมในการเรียนรู้หรือเข้าใจทุกอย่างตามความจริงอันนำไปสู่ชีวิตที่มีความสุขตามนัยของเศรษฐกิจพอเพียง” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 5)
5.3 มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่	“ผู้นำชุมชนต้องเป็นผู้ให้ รู้จักแบ่งปัน เพื่อเป็นแบบอย่างให้ชุมชนและเศรษฐกิจเกิดการแบ่งปันชุมชนและสังคมจึงจะอยู่ได้และต้องส่งเสริมให้คนในชุมชนมีคุณธรรมในด้านอื่นต่อมาให้รู้จักอุปถัมภ์และมีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3) “ผู้นำชุมชนนอกจากเป็นผู้ดำเนินชีวิตตามรอยเศรษฐกิจพอเพียงและควรเป็นผู้มีน้ำใจเป็นผู้ให้อีกด้วย เพราะผู้ที่มีคุณสมบัติดังกล่าวจะเป็นผู้ที่พอแล้วรวย คือมีความรู้ 4 อย่าง ได้แก่ รวยเงิน รวยเพื่อน รวยน้ำใจ และสุดท้ายรวยความสุข” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 4)

ตาราง 1 (ต่อ)

ตัวอย่างข้อความการพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาวิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

ตัวบ่งชี้จากการสัมภาษณ์	ตัวอย่างข้อความ
5.4 สร้างความสามัคคีในครอบครัวและชุมชน	“ผู้นำชุมชนเป็นคนดีมีความซื่อสัตย์สุจริตมีความยุติธรรมทำตัวเป็นประโยชน์ให้ความร่วมมือและเป็นผู้ดำเนินการทำประโยชน์ร่วมกันอยู่เสมอ ทำให้เป็นที่รักเคารพเกิดความสามัคคีในครอบครัวและชุมชน” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 2) “ผู้นำชุมชนเป็นผู้ที่มีส่วนร่วมในการสร้างความสามัคคี โดยเป็นแบบอย่างในการเสียสละแบ่งปันและส่งเสริมให้คนในชุมชนรวมกลุ่มช่วยเหลือซึ่งกันและกันจนพัฒนาเป็นความมั่นคงอย่างยั่งยืนตลอดจนเป็นการเสริมสร้างให้เกิดภูมิคุ้มกัน ที่ดีทั้งทางร่างกาย จิตใจ อารมณ์และปัญญาเพื่อก่อให้เกิดสุขภาวะทั้งจากภายในและภายนอกได้อย่างสมดุลในทุกมิติ” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 5)
6. การรู้จักใช้ทรัพยากร	
6.1 ใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า	“ผู้นำชุมชนต้องเป็นแบบอย่างในการใช้ทรัพยากรและปัจจัยการผลิตอย่างสมเหตุสมผลวิธีการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพบนพื้นฐานความรู้และคุณธรรม” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 5)
6.2 ใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์	“ผู้นำชุมชนต้องเป็นแบบอย่างในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้ ต้องเป็นผู้รู้จักประมาณรู้ว่าการทำแบบนี้จะเกิดผลอะไรว่าผลอย่างนี้เกิดมาจากเหตุผลใดรู้จักพอรู้จักกาลเทศะรู้จักชุมชนของตนเองเพื่อใช้ทรัพยากรอย่างเหมาะสมและคุ้มค่า” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 2)
6.3 อนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน	“จะเห็นว่าในปัจจุบันเกิดวิกฤตภัยธรรมชาติอยู่ทั่วทุกมุมโลกผู้นำชุมชนจึงควรเป็นแบบอย่างในการดำรงชีวิตอย่างพอเพียงและหยุดบริโภคทรัพยากรที่มากเกินไปเพื่อที่จะหยุดการทำร้ายธรรมชาติ” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 4)
7. การมีความสามารถในการใช้ความรู้อย่างมีเหตุผล	
7.1 นำความรู้มาใช้ในการดำเนินชีวิต	“ผู้นำชุมชนต้องเป็นผู้ปลูกจิตของคนในชุมชนให้ตื่น ผู้นำชุมชนไม่ควรนำความรู้ของตนเองไปครอบงำคนในชุมชน แต่ควรเป็นผู้มีความสามารถในการพิจารณาถึงความสามารถของบุคคลแต่ละคนในชุมชนว่ามีผู้ใดมีความรู้ความสามารถอะไรและดึงศักยภาพคนเหล่านั้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับชุมชนให้ได้มากที่สุด” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 1) “ผู้นำชุมชนควรมีบทบาทในการเป็นผู้นำในการแสวงหาความรู้ และส่งเสริมให้ชุมชนร่วมการแสวงหาความรู้เพื่อนำมาใช้แก้ปัญหาของชุมชนอย่างจริงจัง” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3)

ตาราง 1 (ต่อ)

ตัวอย่างข้อความการพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาวิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

ตัวบ่งชี้จากการสัมภาษณ์	ตัวอย่างข้อความ
7.1 นำความรู้มาใช้ในการดำเนินชีวิต (ต่อ)	“ผู้นำชุมชนต้องเป็นผู้มีบทบาทในการกระตุ้นให้คนในชุมชนมีความรู้รอบด้านและมีความรู้รอบคอบที่นำความรู้มาเชื่อมโยงกันเพื่อให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิต” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 4)
7.2 ตัดสินใจอย่างมีเหตุผล	“ผู้นำชุมชนควรมีภาวะผู้นำที่ดี คือ ต้องกล้าตัดสินใจต้องสนใจโดยใช้ข้อมูลเป็นหลักไม่ใช้อารมณ์เป็นหลัก การตัดสินใจเป็นตัวกำหนดทิศทางในการดำเนินกิจกรรมของชุมชนว่าไปในด้านใด เป้าหมายของชุมชนต้องการสิ่งใด และการตัดสินใจนั้นต้องมาจากทุกคนในชุมชนไม่ใช่มาจากผู้นำชุมชนเพียงผู้เดียว” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 1) “ผู้นำชุมชนต้องเป็นคนมีเหตุผลตลอดจนรู้ว่าการทำแบบนี้จะเกิดผลอะไรขึ้นรู้ว่าผลอย่างนี้เกิดมาจากสาเหตุใด ในการทำอะไรจะต้องตัดสินใจอย่างมีเหตุผลที่ดี จำเป็นเกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่นจะไม่ทำให้เกิดโทษและผิดพลาด” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 2)
7.3 ปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน	“ผู้นำชุมชนควรสร้างลักษณะความสัมพันธ์กับชุมชนในลักษณะของการสร้างเครือข่ายเพื่อการเรียนรู้ ผู้นำควรเป็นผู้เข้าไปจุดประกายให้ชุมชนหันมาพึ่งตนเองใช้สติปัญญาของคนในชุมชนเป็นหลักควรใช้สถานที่ชุมชนที่เหมาะสมเป็นสถานที่ที่ใช้แลกเปลี่ยน เช่น วัด โรงเรียน หรือลานกีฬาของชุมชน” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 1) “ผู้นำชุมชนควรส่งเสริมให้คนในชุมชนมองเห็นความทุกข์หรือปัญหาของชุมชนร่วมกันให้ได้ก่อน เพราะถ้าเห็นทุกร่วมกันก็จะไม่ปรับตัวเมื่อเห็นปัญหาร่วมกันย่อมนำไปสู่การเรียนรู้ร่วมกันในการแก้ปัญหาได้” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3)
8. การปรับตัวอย่างมีความสุข	
8.1 รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคมและสภาพแวดล้อม	“ผู้นำชุมชนต้องรู้จักเปลี่ยนของชุมชนเข้าใจกระบวนการคิดแบบใหม่ที่เกิดขึ้นกับคนในชุมชน ผู้นำต้องไม่ปฏิเสธ สิ่งใหม่ ๆ หรือเทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่เข้ามาในชุมชน แต่ต้องตระหนักให้ได้ว่าจะใช้อย่างไรให้เกิดประโยชน์ ผู้นำชุมชนต้องเป็นผู้จักสังเกต ตั้งคำถาม แล้วตอบโจทย์ ทดลอง สรุป บทเรียนแล้วทำซ้ำให้เกิดประโยชน์สูงสุด” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 1) “ผู้นำชุมชนมีความใส่ใจสิ่งแวดล้อม เรียนรู้ตลอดเวลา ทำให้เป็นคนที่มีรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคม นำพาให้คนในชุมชนรักษาสีเขียวสิ่งแวดล้อมให้อยู่ในสภาพดี มีสมดุลและระบบนิเวศเพื่ออำนวยความสะดวกสบายและความสุข” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 2)

ตาราง 1 (ต่อ)

ตัวอย่างข้อความการพัฒนาตัวบ่งชี้ในการพัฒนาวิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม

ตัวบ่งชี้จากการสัมภาษณ์	ตัวอย่างข้อความ
8.2 ปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลง	“ด้วยสังคมและสภาพแวดล้อมต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาจึงจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อให้รู้และเข้าใจเท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้น ผู้นำชุมชนที่ดี ต้องเรียนรู้อย่างต่อเนื่องทำให้เป็นผู้มีความรู้ มีภูมิปัญญา ค้นหาความรู้อยู่เสมอจนรู้เท่าทัน” (ผู้ให้ข้อมูล รายที่ 2) “ผู้นำชุมชนควรเป็นผู้นำในการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลง ยอมรับการเปลี่ยนแปลง แต่สามารถดำรงไว้ซึ่งวิถีชีวิตที่ดีงามดั้งเดิมของสังคมไทย ยังคงไว้ซึ่งความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีน้ำใจได้” (ผู้ให้ข้อมูลรายที่ 3)

ผลการพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน ได้ตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน 8 ด้าน 21 ตัวบ่งชี้ ดังนี้

1. การปฏิบัติตนในทางสายกลาง ประกอบด้วย 2 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 1.1) ปฏิบัติตนตามความเหมาะสม ความพอดีเป็นสำคัญ
- 1.2) ดำรงชีวิตอย่างเรียบง่าย
 2. การดำรงชีวิตอย่างพอประมาณ ประกอบด้วย 2 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 2.1) ปฏิบัติตนโดยคำนึงถึงความพอดีไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไป 2.2) ผลิตและบริโภคตามกำลัง
 3. การมีความมั่นคงในการดำรงชีวิต ประกอบด้วย 2 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 3.1) ปฏิบัติตนด้วยการดำรงชีวิตอย่างเป็นปกติ 3.2) เลี้ยงชีพ และครอบครัวได้อย่างยั่งยืน
 4. การพึ่งตนเองได้ ประกอบด้วย 3 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 4.1) ความเป็นตัวของตัวเอง 4.2) ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น 4.3) มีจิตใจเข้มแข็ง
 5. การดำรงชีวิตตามแนวทางของสังคมไทย ประกอบด้วย 4 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 5.1) มีความเมตตากรุณา 5.2) มีความ پاکเพียร 5.3) มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ 5.4) สร้างความสามัคคีในครอบครัวและชุมชน
 6. การรู้จักใช้ทรัพยากร ประกอบด้วย 3 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 6.1) ใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า 6.2) ใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์
 - 6.3) อนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน
 7. การมีความสามารถในการใช้ความรู้อย่างมีเหตุผล ประกอบด้วย 3 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 7.1) นำความรู้มาใช้ในการดำเนินชีวิต 7.2) ตัดสินใจอย่างมีเหตุผล 7.3) ปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน
 8. การปรับตัวอย่างมีความสุข ประกอบด้วย 2 ตัวบ่งชี้ ได้แก่ 8.1) รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคม และสภาพแวดล้อม 8.2) ปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลง

ผลการตรวจสอบตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน

ผลการตรวจสอบตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชน โดยใช้เครื่องมือประเภทแบบสัมภาษณ์ เสนอผู้ทรงคุณวุฒิ กลุ่มผู้เกี่ยวข้องในการเสริมสร้างวิถีชีวิตพอเพียง และการจัดการศึกษานอกระบบ โรงเรียน 5 คน เพื่อตรวจสอบความตรงด้านเนื้อหา (content validity) โดยใช้ดัชนีความสอดคล้องระหว่างประเด็นที่ศึกษากับวัตถุประสงค์ (Item-objective Congruency)

Index: IOC) พบว่า ค่าของดัชนีทุกตัวผ่านเกณฑ์การตรวจสอบ และค่าดัชนีในภาพรวมมีค่าเท่ากับ 0.57 ความสอดคล้องระหว่างประเด็นที่ศึกษากับวัตถุประสงค์

อภิปรายผล

การพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม ได้ผลการวิจัยเป็นตัวบ่งชี้วิถีชีวิตพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม 8 ด้าน สอดคล้อง Stogdill (อ้างถึงใน อำนวย สอนภักดี, 2540) ที่ได้กล่าวถึงลักษณะของผู้เป็นที่ดีไว้ว่า ผู้นำเป็นผู้ที่มีการศึกษา มีสถานะทางสังคมดี เป็นผู้ที่มีความตื่นตัวอยู่เสมอ ควบคุมอารมณ์ได้ มีความคิดริเริ่มและสร้างสรรค์ มีจริยธรรมและความเชื่อมั่นในตนเอง และสอดคล้องกับ เสริมศักดิ์ วิชาลาภรณ์ (2536) ที่กล่าวว่า ผู้นำที่สามารถทำให้องค์กรประสบความสำเร็จ และเป็นผู้เป็นที่ดีได้ จะต้องมึลักษณะของการเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง คือมีความสามารถในการเผชิญปัญหาที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

นอกจากนี้ ตัวบ่งชี้วิถีพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรมทั้ง 8 ด้านยังมีตัวบ่งชี้ไปในทิศทางเดียวกับ ผจกสุข เนียนประดิษฐ์ และคณะ (2558) ที่ทำการวิจัยเรื่องการพัฒนาแบบการบริหารกิจการนิสิตนักศึกษาตามแนวปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และหลักธรรมาภิบาลในมหาวิทยาลัยในกำกับของรัฐ พบว่า องค์ประกอบหลักของการพัฒนากิจการนิสิตนักศึกษาตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และหลักธรรมาภิบาล มี 4 องค์ประกอบ คือ 1) ด้านส่งเสริมคุณธรรมตามแนวปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และหลักธรรมาภิบาล 2) ด้านกิจกรรมเพื่อพัฒนา 3) ด้านการเงินงบประมาณ รายได้ และการประหยัดเงิน 4) ด้านเครือข่ายและการนำงานวิจัยนวัตกรรมไปใช้ประโยชน์

ข้อเสนอแนะ

การพัฒนาตัวบ่งชี้วิถีพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรม เป็นการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านวิถีพอเพียงเกี่ยวกับตัวบ่งชี้วิถีพอเพียงสำหรับผู้นำชุมชนในสังคมเกษตรอุตสาหกรรมเท่านั้น ดังนั้นการนำตัวบ่งชี้ไปใช้กับผู้นำชุมชนในกลุ่มอื่น ๆ อาจต้องมีการพิจารณาตามความเหมาะสมของกลุ่มที่จะนำไปใช้ และความระบุดตัวบ่งชี้ย่อยให้มีความชัดเจนของพฤติกรรมที่พึงประสงค์เพิ่มมากขึ้น

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กรมโรงงานอุตสาหกรรม. (2555). สถิติจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมที่ได้รับอนุญาตให้ประกอบกิจการ.

<http://www.diw.go.th/hawk/default.php>

คณะอนุกรรมการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง. (2549). เศรษฐกิจพอเพียงคืออะไร. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

คำณวน นวลสนอง. (2541). วิถีชีวิตที่เปลี่ยนไปอันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมสู่สังคมอุตสาหกรรม ใน ภาควิชา : ศึกษากรณีจังหวัดสงขลา. สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ.

ชัยยศ เดชสุระ และ อรุณี หงษ์ศิริวัฒน์. (2558). การพัฒนาโปรแกรมโดยการน้อมนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และหลักพุทธธรรมไตรสิกขา เพื่อสร้างเสริมจิตสำนึกและนักศึกษาปริญญาบัณฑิต. วารสารครุศาสตร์, 43(4), 14-28.

- ชูลีพร บุตรโคตร. (2555, 17 พฤษภาคม). คนไทย 80% หนี้ท่วม-ผู้หญิงแบกรับอ่วม ผงะพวงเฟื่องเกินตัวพกดัชนีเครดิต 47 ใบ ชมรมลูกหนี้แก้สัญญาทาสเล็งกฎหมาย. *TCIJ*. <https://www.tcijthai.com/news/2012/17/scoop/601>
- ผจงสุข เนียนประดิษฐ์, พันธุ์ศักดิ์ พลสารมย์, และ อัจฉรา ไชยูปภัมภ์. (2558). การพัฒนารูปแบบการบริหารกิจการนิสิตนักศึกษา ตามแนวปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงและหลักธรรมาภิบาลในมหาวิทยาลัยในกำกับของรัฐ. *วารสารครุศาสตร์*, 43(2), 35-46.
- พระเทพโสภณ. (2544). *วิชาพุทธศาสนา มัธยมศึกษา 5*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. <http://mediacenter.mcu.ac.th>
- วิวัฒน์ ศัลยกำธร. (2554). *พอแล้วรวย*. ตะวันออก.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการ เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2545). *เศรษฐกิจพอเพียง*. <http://www.nesdb.go.th/>
- สำนักงานส่งเสริมและพัฒนาศักยภาพชุมชน. (2555). *ตัวชี้วัดการพัฒนาตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง*. <https://www.cdd.go.th/index2.php>
- เสริมศักดิ์ วิศาลาภรณ์. (2536). “ภาวะผู้นำ” ในประมวลสาระชุดวิชาทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการบริหารการศึกษา หน่วยที่ 5. สาขาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- อภิชัย พันธเสน. (2549). *สงเคราะห์องค์ความรู้เศรษฐกิจพอเพียง*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- อำนวย สอนภักดี. (2540). *ภาวะผู้นำ*. ภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะครุศาสตร์ สถาบันราชภัฏอุดรดิตถ์.